

De Franse Revolutie

en het **christendom**

De gewelddadige scheiding
tussen kerk en staat

Pierre Trouillez

Pierre Trouillez

De Franse Revolutie en het christendom

**DE GEWELDDADIGE SCHEIDING
TUSSEN KERK EN STAAT**

Uitgeverij Omniboek

INHOUD

TER INLEIDING	11
HOOFDSTUK I	
DE KERK IN DE 18DE EEUW: EEN INSTITUUT IN HET DEFENSIEF	14
1. Vorstelijk absolutisme en toegeeflijk pausdom	14
<i>De absolute vorst en zijn landskerk</i>	15
<i>De ondersteunende kerkvisie van Febronius</i>	17
<i>De voortvarende Jozef II</i>	18
<i>Het pausdom in de knel</i>	20
2. Assertieve Verlichting en zwak theologisch verweer	22
<i>De Verlichting over traditie, godsdienst en Kerk</i>	23
<i>Theologische armoede en aftandse apologetiek</i>	26
HOOFDSTUK II	
DE FRANSE KERK IN HET ANCIEN RÉGIME: GALLICAANSE TROTS EN WEKE PLEKKEN	29
1. Onder de paraplu van het staatskerkelijke statuut	29
<i>De zelfbewuste Église gallicane</i>	30
<i>Leven met een staatskerk</i>	30
<i>De jansenistische verstoring</i>	34
2. Rijp en groen in het kerkelijke leven	37
<i>De alom verfoeide tienden</i>	38
<i>Een bisschoppencollege in clair-obscur</i>	39
<i>Parochiepriesters op het pad van de emancipatie</i>	42
<i>Het kloosterleven in de verdrukking</i>	45
<i>De Kerk en het sociale weefsel</i>	48
HOOFDSTUK III	
DE KERK EN DE BEGINNENDE REVOLUTIE: EEN GEVOEL VAN HARMONIE	51
1. Van de États Généraux tot het einde van het Ancien Régime	51
<i>Zorgelijke toestanden</i>	51
<i>Een sfeer van hoop en verwachting</i>	53
<i>De États Généraux gaan van start</i>	55
<i>Pastors geven het Ancien Régime de doodsteek</i>	57

2. De Constituante buigt zich over kerkelijke zaken	58
<i>De staatsgodsdienst is passé</i>	59
<i>Gaat de politiek buiten haar boekje?</i>	62
<i>Kerk en Revolutie nog steeds één</i>	67

HOOFDSTUK IV

MET DE CONSTITUTION CIVILE DU CLERGÉ NAAR EEN**HERBORN FRANSE KERK**

1. Het Comité ecclésiastique aan het werk	70
2. De Franse Kerk naar de snit van de Constitution civile du clergé	71
<i>Bisdommen en parochies</i>	72
<i>Een Kerk met verkiezingen</i>	74
<i>Een bezoldigde clerus</i>	76
<i>De heilzame loi de la résidence</i>	77
3. De Constitution civile du clergé wordt een probleem	77
<i>Applaus en kritiek</i>	77
<i>Eerste tekenen van verzet</i>	82

HOOFDSTUK V

DE MOEIZAME GEBOORTE VAN EEN NIEUWE FRANSE KERK

1. De Constitution civile du clergé zorgt voor splijtstof	84
<i>Kleur doen bekennen door de eed</i>	84
<i>De eed verdeelt de clerus</i>	86
<i>Op de bres voor of tegen de eed</i>	88
2. De constitutionele Kerk op de rails gezet	90
<i>Wat de verkiezingen teweegbrachten</i>	91
<i>Pius VI boort de constitutionele Kerk de grond in</i>	93
<i>De nieuwe clerus niet overal welkom</i>	97
3. De tweekerkenstrijd sleurt iedereen mee	99

HOOFDSTUK VI

CONSTITUTIONELEN EN ROOMSEN: WIE WINT HET PLEIT?

1. De constitutionele geestelijken aan de slag	102
<i>Het gehalte van het nieuwe episcopaat</i>	102
<i>Pastors in dienst van de pastoraal en de Revolutie</i>	105
2. De roomsen geven zich niet gewonnen	107
<i>Nog een comfortabele positie</i>	108
<i>De politiek pakt de roomsen aan</i>	111
<i>De Septembermoorden en hun nasleep</i>	116
<i>De nieuwe eed van Vrijheid-Gelijkheid</i>	118

HOOFDSTUK VII

VERKILLING IN DE RELATIE TUSSEN KERK EN STAAT	121
1. De constitutionele Kerk aan de leiband van de politiek	121
<i>De antikatholieke stemming wint veld</i>	121
<i>Eerste beknottingen van de constitutionele Kerk</i>	123
2. De beginnende Conventie belooft weinig goeds	127
<i>De geestelijken in de nieuwe assemblee</i>	127
<i>Eerbied voor de CCC en lokale pesterijen</i>	129

HOOFDSTUK VIII

NAAR EEN ONTKERSTEND FRANKRIJK	132
1. De constitutionele Kerk verder genuilkorfd	132
<i>Een staatsgevaarlijk instituut</i>	132
<i>Onder de voogdij van de wet</i>	134
2. De afrekening met het katholicisme	138
<i>De sombere tijden van de Terreur</i>	138
<i>De ontkerstenaars leven zich uit</i>	140
<i>Een nieuwe kalender en ontwijde gemeentenamen</i>	143
<i>Hoe minder priesters hoe beter</i>	145
<i>Alles wat katholiek is moet weg</i>	148
3. Wat de ontkersteningscampagne teweegbracht	149

HOOFDSTUK IX

HET EXPERIMENT VAN DE REVOLUTIONAIRE CULTEN	152
1. Een nieuwe religiositeit krijgt vorm	152
<i>De nood aan stenen herkenningspunten</i>	152
<i>'Seculiere sacramenten'</i>	153
<i>De Revolutie viert feest</i>	154
2. De 'Cultus van de Rede'	155
<i>Ongezien spektakel in de Notre-Dame van Parijs</i>	156
<i>Verspreiding van de nieuwe cultus</i>	156
<i>Wat de Cultus van de Rede bezielde</i>	158
3. Robespierre en de cultus van het Opperwezen	159
<i>De God van Robespierre</i>	159
<i>Naar een nieuwe nationale religie</i>	161
<i>De vestiging van de cultus van het Opperwezen</i>	163
4. Nageschiedenis van de revolutionaire culten	165
<i>Het gewone volk laat snel verstek gaan</i>	166
<i>De bedrogen hoop van de katholieken</i>	168

HOOFDSTUK X

DE CONSTITUTIONELE GEESTELIJKHEID IN DE STORM	170
1. Het verkruimelde episcopaat	170
<i>Bisschoppen-martelaars?</i>	170
<i>Het episcopaat verder uitgedund</i>	174
<i>Bisschoppen houden voet bij stuk</i>	176
2. Het kwetsbare priesterkorps	178
<i>Van geestelijke tot ontkerstenaar</i>	178
<i>Afvalligheid en huwelijk strekken tot eer</i>	179
<i>Massale uittrekkingen</i>	181
<i>Jacques Roux, de ‘razende priester’</i>	183
<i>De standvastigen</i>	185

HOOFDSTUK XI

DE ONDERGRONDSE KERK IN VERZET	188
1. De jacht op de roomse priesters	188
<i>In de vuurlijn van de Conventie</i>	189
<i>Pastoraal in een nieuwe catacombentijd</i>	193
2. Leken nemen de fakkel over	196
<i>‘Droge missen’</i>	196
<i>Vrouwen en mannen in het verweer</i>	198
3. Religieuzen blijven de vervolgers tarten	201
<i>Zingend naar het schavot</i>	202
<i>Nieuwe loten aan de monastieke stam</i>	205

HOOFDSTUK XII

HET BITTERE BROOD VAN DE BALLINGSCHAP	206
1. Geestelijken houden het in Frankrijk voor bekeken	207
<i>Bisschoppen in ballingschap tegen wil en dank</i>	207
<i>De priesters en het moeizame verblijf in den vreemde</i>	210
2. De verschillende gezichten van de diaspora	212
<i>Gerieflijk ‘huisarrest’ in de Pauselijke Staa</i>	214
<i>Aan de overzijde van de Pyreneeën</i>	215
<i>Zich behelpen in Duitsland</i>	216
<i>Oecumenische ontvangst in Zwitserland</i>	218
<i>Het edelmoedige Engeland</i>	219
3. De lessen van de ballingschap	222

HOOFDSTUK XIII

DE SCHEIDING VAN KERK EN STAAT EN DE HEROPLEIVING

VAN DE CULTUS

	224
1. De stille begrafenis van de Constitution civile du clergé	224
<i>Het decreet-Cambon</i>	225
<i>Weer vrijheid van cultus</i>	227
<i>Kerkelijke reacties</i>	229
2. De ‘terugkeer naar de cultus van het Jaar III’	231
<i>De heropening van de kerken</i>	231
<i>Priesters hervatten hun dienst</i>	234
<i>De Réunis nemen het roer in handen</i>	237
<i>Op hoop van zegen</i>	241

HOOFDSTUK XIV

ONTSPANNING ONDER HET EERSTE DIRECTOIRE

	242
1. Schaamteloze weelde en schrijnende armoede	242
2. De nieuw-gallicaanse Kerk zet dapper door	245
<i>Een gedurfd project</i>	245
<i>Het nationaal concilie van 1797</i>	248
<i>Het concilie in praktijk gebracht</i>	252
<i>Een doorstart met hindernissen</i>	256

HOOFDSTUK XV

LAATSTE OFFENSIEVEN TEGEN HET KATHOLICISME

	259
1. De staatsgreep van Fructidor	259
<i>Mag een geestelijke haat zweren?</i>	260
<i>De ‘droge guillotine’</i>	262
<i>Sombere tijden in de ‘Belgische’ departementen</i>	264
2. Nieuwe impulsen voor de revolutionaire religiositeit	267
<i>De lancering van de Theofilantropie</i>	268
<i>De sacralisering van de décadi</i>	270
3. De laatste paus?	272
<i>De gallicanen zoeken toenadering</i>	272
<i>Pius VI ten prooi aan de Revolutie</i>	274
4. Katholiek zijn in 1799	275
<i>Gallicaanse volharding en roomse Missions</i>	276
<i>Nieuwe wegen voor het religieuze leven</i>	278

EN VERDER...	280
1. De nieuwe kansen van het Concordaat	281
2. De hobbelige weg naar een nieuwe tijd	285
KAARTEN	291
Kaart I De Pauselijke Staat in de 18 ^{de} eeuw	292
Kaart II De Franse bisdommen in het Ancien Régime	293
Kaart III De departementen in 1792	294
Kaart IV De onbeëdigde priesters in 1791	295
Kaart V Herroeping van de eed (lente 1791 tot herfst 1792)	296
Kaart VI De Cultus van de Rede – locaties per departement	297
Kaart VII De cultus van het Opperwezen – locaties per departement	298
Kaart VIII Geschat aantal uitgetreden priesters 1793-1794	299
Kaart IX Het nationaal concilie van 1797 en de ‘weduwbisdommen’	300
Kaart X Gallicaanse Kerk in 1801 en weduwbisdommen	301
Kaart XI De Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik	302
Kaart XII De ‘Negen Verenigde Departementen’	303
TIJDSLIJN	304
BIBLIOGRAFIE	307
NOTEN	312
PERSONENREGISTER	347

TER INLEIDING

Toen de Franse revolutionairen proclameerden ‘dat de hele wereld ons onze Revolutie benijdt’, namen ze hun dromen voor werkelijkheid, maar dat hun onderneming een breekpunt in de geschiedenis werd, staat vast als een huis. Met de marxistische filosoof Ernst Bloch († 1977) kunnen we spreken over een historisch *Novum*, iets volstrekt nieuws, dat zich doorgezet heeft in contrast met het *Ancien Régime*, de staats- en maatschappijvorm van de absolute vorst, de bevoorrechte adel en de op alles toezieende geestelijkheid. Ook wat de verankering van het christendom in de (westerse) samenleving betreft, heeft de Franse Revolutie als breekijzer voor een nieuwe verhouding gewerkt. We zouden kunnen stellen dat zij wat keizer Constantijn in 313 met zijn Edict van Milaan in gang gezet heeft, tenietgedaan heeft.¹ Terwijl deze keizer het pad geëffend heeft naar een verbond tussen Kerk en Staat, dat via het Frankische Rijk door Frankrijk werd overgenomen, heeft de Revolutie aan dat verbond een einde gemaakt.

Zoals elke gebeurtenis met een ingrijpende impact op het collectieve geheugen, heeft ook de Franse Revolutie een aantal mythen meegekregen, die moesten dienen zowel om haar met een haast sacrale aura te omgeven als om haar als werk van de duivel te brandmerken. Wat dit laatste betreft, is aldus het beeld ontstaan van de guillotine, waarvan de valbijl door het constante gebruik geregeld gewet moest worden. Wat ons interesseveld betreft, is de mythe nog springlevend dat de Revolutie van meet af aan op gewelddadige wijze het christendom de doodsteek heeft willen geven. Vooral bij het consulteren van Franse historische studies uit de 19de – begin 20ste eeuw moet men de stofkam bij de hand houden om de kostbare informatie van haar ideologische ombolstering te ontdoen. Wij hopen dat wij in de volgende uiteenzetting deze stofkam voldoende gehanteerd hebben.

Spreken over *de* Franse Revolutie als onderscheidende periode in de geschiedenis is uiteraard correct, maar mag niet versluiëren dat deze periode geen lineair beeld vertoont, alsof de ontwikkelingen netjes op elkaar inhaakten. Niets is minder waar. Door de verschillende staatsgrepen die het politieke bedrijf kenmerkten, kan men zelfs spreken over bokkensprongen in de revolutionaire geschiedenis. Dat maakt een kennismaking met deze periode tegelijkertijd zo boeiend en verwarrend, en dat geldt eveneens voor de wederwaardighe-

den van Kerk en christendom. Om de lezer(es) door de revolutiejaren te helpen loodsen, bieden we aan het einde van dit boek een *Tijdslijn* aan, waarin hij/zij de voornaamste markeerpunten van het hele verhaal terug zal vinden.

De Revolutiejaren vertonen niet alleen in hun algemene verloop een bijwijken grillig beeld, ook in de onderscheiden fasen stoot men geregeld op ontwikkelingen die tegelijkertijd bij elkaar aansluiten en zich van elkaar loszingen. Bovendien ondervonden niet alle bevolkingsgroepen (waaronder de geestelijken) op eenzelfde moment wat de revolutionaire politiek in de koker had. Indien wij voor een strak chronologische uiteenzetting gegaan waren, dan had de lezer(es) wegens die voortdurend door elkaar lopende verhaallijnen wellicht in korte tijd door de bomen het bos niet meer gezien (wat overigens bij veel tijdgenoten, ook politici, meermaals het geval geweest is). Daarom hebben wij liever binnen het grote verhaal de gegevens in meer afgebakende blokken, voornamelijk gecentreerd rond groepen en thema's, voorgesteld. Deze methode bracht wel met zich mee dat we geregeld de band met de bredere context moesten bewaren door verwijzingen als 'dat is stof voor later', 'daar komen we verder op terug'... We durven te hopen dat dit niet al te storend werkt en misschien zelfs ertoe prikkelt de lectuur voort te zetten.

Het kan niet anders of het christendom waarover het in dit boek gaat, is van katholieke signatuur. In het *Ancien Régime* was het katholicisme immers staatsgodsdienst, en al dan niet gemeend bekende de overgrote meerderheid van de Fransen zich ertoe. Alleen om de uiteenzetting binnen de perken te houden, hebben we de protestanten en de Joden buiten beschouwing gelaten. Laten we slechts vermelden dat zij aan de vooravond van de Revolutie niet meer voor hun leven hoefden te vrezen (althans niet van staatswege), maar dat het volle burgerschap hun nog niet gegund was.² De Revolutie zal voor hen een emancipatiemoment betekenen, al ondervonden ook zij in een bepaalde fase hoe zij zich tegen hen kon keren: 'Wij moesten drie godsdiensten vernietigen: de katholieke, de protestantse en de joodse, en bijgevolg met evenveel verschillende belangen rekening houden en die bestrijden,' rapporteerde de godsdiensthater Lequinio over zijn acties in de Charente-Inférieure.³

Als we het in het vervolg over 'de Kerk' hebben, zal het daarom over de katholieke Kerk gaan. Daarbij gaat de hoofdaandacht weliswaar naar het lot van de bisschoppen en priesters, omdat de bronnen nu eenmaal over hen meer informeren, maar we hebben ons ook laten inspireren door de 'integrale geschiedenis' of *mentaliteitsgeschiedenis*. Het is een vorm van geschiedschrijving die in de tweede helft van de vorige eeuw opgang heeft gemaakt en niet alleen beroemde figuren, maar eveneens 'de gewone man en vrouw' in het onderzoek betreft.⁴ De Nederlandse kerkhistoricus Jan van Laarhoven († 1995) heeft de onderliggende gedachte ervan treffend verwoord: 'Het is een bijna onverbiddelijk

historisch gegeven: alleen wie schrijft, blijft, en alleen wie toen spraken, zijn nu nog verstaanbaar. Maar daardoor horen we onder die vele, vele gesprekspartners geen gewone stemmen meer. En juist de zgn. gewone man/vrouw kan onze nieuwsgierigheid prikkelen, niet alleen omdat het eenvoudige besje (...) een grotere gelovige kan zijn dan de geleerden en theologische specialisten, maar misschien ook wel omdat we ons er uiteindelijk meer mee verwant zouden kunnen voelen dan met die grote denkers of zieneressen.⁵ Met andere woorden: wat de Revolutietijd voor de katholieke basis betekend heeft, hebben we eveneens onder het licht van de lamp willen brengen.

Nog enkele praktische vingerwijzingen alvorens deze bladzijde om te slaan. Om een overvloed aan voetnoten te vermijden, hebben we er alleen ingevoegd ter staving van een citaat of een opmerkelijke uitdrukking, maar ook om verhelderende informatie te bieden. Alle verdere beweringen steunen op een nauwgezet onderzoek van de bronnen vermeld in de bibliografie achteraan in het boek. Voorts hebben we in de voetnoten alleen de auteur van de bron vermeld: de volledige bibliografische referentie vindt men in de bibliografie. Verder hebben we de departementen (de nieuwe bestuurlijke eenheid van de Revolutietijd) consequent met hun Franse benaming weergegeven, ook als een Nederlands equivalent gekund zou hebben (*Ardennen* voor *Ardennes*). Deze werkwijze vermijdt misverstanden (het departement van de *Nord* valt niet samen met het noorden van Frankrijk) of vreemd aandoende combinaties zoals *Neder-Loire (Loire-Inférieure)* en *Lage-Alpen (Basses-Alpes)*.⁶ Ten slotte nog dit: soms zullen we het hebben over de *concordataire Kerk*. Daarmee is de nieuwe gestalte van de Franse Kerk onder Napoleon bedoeld, een gegeven dat we aan het einde van het boek uitklaren.

Al werd in 1789 de Revolutie door veel katholieken als een gave van de goddelijke voorzienigheid begroet, ze was niet uit de lucht komen vallen, maar door een proces in het denken en politieke factoren in de geesten gerijpt. We beginnen onze verkenning van een decennium revolutionaire geschiedenis daarom met de kennismaking van de Kerk en haar politieke en culturele context in de 18de eeuw. Wat we ontdekken, is niet opbeurend.

'Trouillez weet indrukwekkend veel (...) Ook heeft hij een prettig oog voor de anekdotische kanten van zijn verder toch zo serieuze onderwerp.'

**** – *Trouw over De Franken en het christendom*

Tijdens de Franse Revolutie probeerden de revolutionairen korte metten te maken met het christendom, met name met de rooms-katholieke kerk. De nieuwe seculiere staat verspreide zijn antikatholieke propaganda na de bezetting van de Lage Landen in de achttiende eeuw ook in het noorden.

In deze vloeiend geschreven mentaliteitsgeschiedenis leidt Pierre Trouillez de lezer door de geschiedenis van de Franse kerk in de revolutiejaren 1789-1799. Hij weerlegt in dit boek de misvatting dat heel de revolutionaire periode sprake was van kerkvervolging. Ook toont hij aan dat de poging om een nationale kerk op te zetten, als tegenhanger van Rome, is mislukt doordat de antichristelijke staat deze kerk tot een instrument van haar beleid wilde reduceren. Trouillez lardeert zijn betoog met biografische notities, opmerkelijke citaten en veelzeggende anekdotes, die hij inbedt in de algemene historische context, zoals de Boerenkrijg in België.

Pierre Trouillez (1946) was docent kerkgeschiedenis en godsdienstwetenschappen in Antwerpen, Hasselt, Leuven en Brussel. Hij schreef eerder onder meer twee goed ontvangen boeken over de vroege middeleeuwen: *De Franken en het christendom* en *De Germanen en het christendom*.

Uitgeverij Omniboek

